

A JELZŐ MINT KÖTELEZŐ MONDATRÉSZ

PETE ISTVÁN

A jelző, mint ismeretes, az a mondatrész, amely a vele szerkezetet alkotó névszó, rendszerint főnév jelentésének a módosítását (minősítést v. kiemelését) jelöli. A jelzőket, mint általában a mondatrészeket, csoportosíthatjuk szófajuk, jelentésük, morfológiájuk, valenciájuk, szórendjük, hierarchiájuk és mondatbeli függőségi viszonyaik szerint. Jelen cikkemben ez utóbbi problémával foglalkozom.

1. *Főmondatrészek és bővítmények.* A magyar és általában az európai nyelvtani hagyomány főmondatrészeket és bővítményeket különböztet meg. A főmondatrészekhez az alany és az állítmány tartozik, a bővítményekhez a tárgy, a határozó és a jelző. Komlósi András (Str.Nyt. I. 331) szerint a magyar nyelvtani hagyomány szerint „bővítményekről csak az állítmányi részen belül szokás beszélni”. Ez a megállapítás pontatlan. Az 1955-ben megjelent Temesi–Rónay–Vargha, Anyanyelvünk c. könyvben (220. o.) pl. ezt olvashatjuk: „A bővítmények az alannyal vagy az állítmánnyal, illetve egymással szoros értelmi és nyelvtani kapcsolatba, viszonyba kerülnek, és ún. szószerkezetet alkotnak”. Deme László (1971: 50) szerint a jelző mindig mondat szint alatt helyezkedik el. M. Korchmáros Valéria (1992: 126) ezt részletesebben is kifejti: „Míg az állítmány – a mondat középpontja – köré közvetlenül – mondatszintű kapcsolódással – csatlakoznak az alany, a tárgy és a határozók, s csak másodlagosan kerülhetnek a szintagmatag helyzetébe (ha fölérendeltjük elveszíti állítmányi szerepét), addig a jelző kizárólag mondat szint alatt jelentkezhet, még akkor sem áll a mondat szintjén, ha fölérendeltje maga a (főnévi) állítmány, alárendeltségének jellege ugyanis teljesen eltér a többi mondatrésznek – a ‘szabad mondatrészeknek’ – az állítmányhoz fűződő viszonyától: ... a jelző jelenlétét a mondatban fölérendeltjének főnévi szófajisága teszi lehetővé stb.”. Deme elismeri (51), hogy a *Pista jó fiú* mondatban „a jó elem közvetlenül az állítmányhoz tartozik”, de itt szerinte nincs jelző, mivel „a jó fiú a többi résszel szemben egységként, egészében állítmány. S az, hogy végül maga is felbontható még jelzős szerkezetként, már az állítmány belső ügye, nem a mondaté”. Ezeket az érveléseket akkor lehetne elfogadnunk, ha a többi bővítmény vonatkozásában is alkalmaznánk őket. A tárgy pl. „mindig igének, vagy igei természetét megőrző igei származéknak .... van alárendelve” (M. Korchmáros 74), de mégsem a mondat szint alatt helyezkedik el. Az egyenlő elbánás elve alapján mondhatnánk pl. azt, hogy a *Pista Szegeden lakik, Pista elolvasta a könyvet, Pista jól van, Pista az asztalra tette*

a könyvet mondatokban az állítmány *Szegeden lakik, elolvasta a könyvet, jól van, az asztalra tette a könyvet*, s az, hogy ezek az állítmányok felbonthatók tárgyias v. határozós szerkezetként, az már az állítmány belső ügye. G. Varga Györgyi (1977: 101) szerint „valamennyi mondatrész – értékének megőrzésével – önmagában is alkothat hiányos mondatot, csak éppen a jelző nem, mivel a jelző léte a szintagmához van kötve, csak szó szerkezetben él. Ha valamely kérdésre tárggyal vagy határozóval felelünk, az a hiányos mondatban is megmarad tárgynak vagy határozónak (jellegzetes morfológiai jegyet hordoz!). Ha ugyanezt a jelzővel tesszük meg, az megszűnik jelző lenni, megváltozik a mondatrésztéke, illetőleg az alaptagjáéval lesz azonos”. Vö.: *Jó úszók kerültek a döntőbe?* – *Jók.* „Az alany jelzője a feleletben már nem jelző, hanem alany”. A következő példák mintha azt bizonyítanák, hogy ez nem egészen így van. Vö.: *Úszók kerültek a döntőbe?* – *Úszók.* *Ebben a házban lakol?* – *Ebben.* *E házban lakol?* – *E házban.* A magyar nyelv rendszere is azt bizonyítja, hogy a hiányos mondatokban a szavak jelzős funkciója nem szűnik meg, csak a ragozatlan jelzőkből ragos jelző lesz, vagy pedig a jelzett szót is ki kell tennünk. Ha a *jók* jelző az alany implikálása nélkül valóban alany lenne, akkor névelővel állna és nemcsak az úszókat jelölhetné: *A jók minden számban/minden sportágban bekerültek a döntőbe.*

A Str.Nyt. I.-ben (235) Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor a „bővítmény” terminust a vonzatok és a szabad határozók egybefoglalására használják. A vonzat olyan bővítmény, amely egy régens által felállított szintaktikai funkciót tölt be. A glosszarium szerint a Str.Nyt. I. szerzői (903) megkülönböztetnek fakultatív és kötelező vonzatokat, tematikusan szabad (alanyi, tárgyi, birtokosi) és tematikusan kötött (= szerepjelölt) vonzatokat (pl. cselekvőt, iránynt, a cselekvés eszközét jelölő) vonzatokat, címkézett vonzatokat, komplementumot (a kötőszó nélküli tagmondattal kifejezett vonzatok szintaktikai funkciója), predikatív vonzatokat, referáló és nem referáló vonzatokat. A szintaktikai elemzés alappillérei tehát a *régens* (ez szemantikailag általában predikátum), a *vonzat* és a *szabad határozó*. Komlósy András szerint a vonzatok és a szabad határozók közötti alapvető különbség a régenshez való tartozás, ill. annak hiánya (Str.Nyt. I. 365). Az alany tehát bővítmény, a jelző se nem vonzat, se nem bővítmény.

2. *Egy új szintaktikai funkció: a módosító.* A Str.Nyt. I. (404) Komlósy András által írt fejezetének ez az egyik alcíme. Ennek az „új” szintaktikai funkciónak a bevezetését feltehetőleg az angol nyelvtanokban használt *modifier* műszó inspirálta, amelynek a jelentése Mario A. Pei és Frank Gaynor terminológiai szótára szerint (1980) „A word, expression or entire clause which qualifies or limits the meaning of a word”. Ez körülbelül megfelel annak a szintaktikai funkciónak, amelyet a magyar nyelvtani hagyomány az alárendelt szó szerkezetekben *determinánsnak* nevez. A glosszarium (899) szerint „módosítói funkció, módosítói viszony: X^0 kategóriájú egységgel X^0 kategóriájú összetevőt alkotó egység szintaktikai funkciója”. Komlósy példái szerint

módosítói funkcióban a melléknévi jelzők és az *-n* képzős módhatározók szerepelnek. A 407. lapon ez az új módosítói funkció *szabad módosítói* funkcióra módosul: „szabad módosítónak nevezzük bármely (X^0) kategóriájú szerkezetben a fejnek alárendelt közvetlen összetevőt (Y^1), amennyiben az nem vonzat”. Bevezetését az tette szükségessé, hogy vannak olyan módosítók is, amelyek vonzatok. A szabad módosító „jelenlétét azonban nem követeli meg a mondat valamely eleme (azaz nem vonzat” (408). De azért a módosítók „olyan függvényeket képviselnek, amelyek egy másik összetevővel jelölt függvényt kívánnak meg argumentumként” (408). A szabad határozók és a szabad módosítók között az a különbség, hogy „a módosítók jelenlétét nem a mondatban szereplő valamely elem teszi lehetővé (tehát nem vonzatok)..., a szabad határozói funkciót – a módosítóitól eltérően – maximális főkategóriák látják el, amelyek egy proposíciót kifejező mondatértékű szerkezet egészével állnak szintaktikai kapcsolatban” (409-410), vagyis a vonzatok régensbővítők, a szabad határozók mondatbővítők, „olyan bővítőanyagok, amelyek jelenlétét a mondat egyetlen eleme sem kívánja meg” (461), a szabad módosítók pedig „a fejnek alárendelt közvetlen összetevők”, amelyeknek a jelenlétét a fej (headword ‘alapszó, régens’) nem követeli meg, nem igényli, nem kívánja meg, nem is teszi lehetővé, de azért neki vannak alárendelve. A ‘módosító’ terminus bevezetését nem tartom indokoltnak és szerencsésnek sem, mivel könnyen összetéveszthető a partikulákat jelölő *módosítószóval*. A *jelző* éppen úgy megnevezi és elkülöníti ezt az ‘új funkciót’ a vonzattól és a szabad határozótól, mint a *módosító*.

3. *Miért van a jelző a mondatban?* Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor (Str.Nyt. I. 223) szerint a minőség- és mennyiségjelző predikátumként értelmezhető főnév terjedelmét szűkíti úgy, hogy ennek a halmaznak valamilyen (számosságú) részhalmazát jelöli ki. „A teljes halmazról annak valamely részhalmazára való áttérés nem okoz minőségi – ‘fajtabeli’ – különbséget, s a jelzők jelenléte nem is kötelező..., ha nincsenek jelen, nem tételezünk föl ‘üres’ jelzót”. Ehhez hozzátehetjük azt a jól ismert megállapítást is, hogy a jelző a jelzett szó halmazának v. fogalomkörének a szűkítésével egyidejűleg annak „tartalmát egy bizonyos ismertető jegy hozzáadásával gazdagítja”. Továbbá arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a minősítőjelző (a „minőségjelző” helyett én továbbra is ezt a hagyományos elnevezést használnám) nem szűkíti le mindig a jelzett főnevek terjedelmét, hanem néha kiterjed a fogalom egész körére, kiemelve annak valamilyen tulajdonságát (pl. *Megállék a kunyargó Tiszánál*). Vagyis a jelző szűkítő és gazdagító, valamint kiemelő funkciója révén kerülhet a mondatba (vö.: MMNyR II. 265, 267),

Komlóssal ellentétben vitathatatlannak tartom, hogy a jelzők jelenlétét csakis a mondatban szereplő jelzett szó, pontosabban a főnevekkel jelölt tárgyak valós v. vélt tulajdonságai és az adott nyelv rendelkezésre álló kifejező eszközei teszik lehetővé. Így

pl. a *Mint komor bikáé, olyan a járása* helyett nem mondhatjuk azt, hogy *Mint komor verébé, olyan a járása*, de még a *komor tehén* használata sem lenne szerencsés, nem beszélhetünk *zöld macskáról, lila tehénről, pej kutyáról*, az oroszban a magyar *barna szék, barnamedve, barna haj, barna szem, barna sör, barna kenyér* ekvivalenseiben a magyar *barna* jelzőnek hat különböző szó felel meg (*коричневый стул, бурый медведь, каштановые волосы, карие глаза, тёмное пиво, чёрный хлеб*), a *sárga irigység* az oroszban 'fekete' (*Его гложет чёрная зависть*), a németben 'fakó v. szürke' (*Der blasse Neid sprach aus ihm*), az angolban viszont nem lehet színe. A magyarban emberről mondhatjuk azt, hogy *sárga az irigységtől*, az angolban 'zöld' lehet (*be green with envy*), a németben viszont vki lehet 'fakó, sárga, szürke, v. zöld' az irigységtől (*bläß, gelb, grau, grün vor Neid sein, werden*). Ennek alapján a jelzőket mi változtatlanul első-, másod-, harmad- stb. -rendű bővítménynek tekintjük, amely minden főmondatrésznek lehet a bővítménye, mivel a mondatba való beépülését első-sorban a főnév (ritkábban a melléknév) teszi lehetővé, amely bármely mondatrész lehet. A jelző az igei állítmány által kifejezett cselekvésről, történésről viszont csak mint a tárgyhoz vagy határozóhoz tartozó másodrendű bővítmény közölhet valamely jegyet (vö.: MMNyR. II. 264): *Az északi szél nagy erővel fúj minden sátrat.*

4. *Mikor lehet a jelző a mondatnak kötelező bővítménye?* Az előzőekben láttuk, hogy Szabolcsi és Laczkó szerint a jelző jelenléte sohasem kötelező a mondatban. Komlósy András lényegében ugyanezt mondja, amikor a módosítókhöz sorolt jelzőket az endocentrikusnak minősülő alárendelő szerkezetek tagjának tekinti (Str.Nyt. I. 406). Minden nyelvben vannak azonban olyan esetek, amikor jelző nélkül a mondat szerkesztése lehetetlen. Ezek az esetek a magyarban a következők:

4.1. *A jelző a főnévi állítmány elsőrendű kötelező bővítménye.* Hadrovics László (1969, 43) megállapítja, hogy azok a főnevek, amelyek **emberre** (*ember, teremtés, lélek, alak, atyafi, férfi, asszony(ság), lány, fiú, gyermek*), **állatra** (*jószág, barom, állat*), **tárgyakra** (*tárgy, darab, épület, alkotás, mű*), **cselekvésre** és **elvont fogalmakra** (*dolog, mesterség, gondolat, ötlet, tett, cselekedet, gesztus, virtus*) vonatkozóan a legáltalánosabb fogalmakat nevezik meg, jelző nélkül nem szerepelhetnek állítmányi funkcióban. Vö.: **Terus néni lélek. *Nóríka teremtés. *A férj ember. *A feleség asszony. *A tehén állat. *A hit ügy. *Tévedni dolog. – Terus néni áldott jó lélek. Nóríka derék teremtés. A férj rabiátus ember. A feleség türelmes asszony. A tehén hasznos állat. A hit magánügy. Tévedni emberi dolog.* Ezekben a szerkezetekben az állítmányi többlet a jelzőben van, és mellette a főnév mint grammatikai támaszték -szerepel.

Szintén Hadrovics Lászlónál (i. m. 45) olvashatjuk, hogy több lebecsülő, fitymáló, elítélő idiomatikus jellemzésünkben főnév egymagában állítmányként nem használatos. Vö.: **Péter firma (fráter, egzisztencia, pasas, flótás). – Péter jó firma*

(*pofa, szemtelen fráter, kétésgesztencia, link pasas, szerencsétlen flótás*). Anna kiálthatatlan perszóna.

Hadrovics László arra is rámutat (i. m. 46), hogy „a magában álló számnév az állítmányban aránylag ritka”. Mértékegységek, különböző típusú mérésekre szolgáló szavaink számnévi jelzőkkel alkotnak értelmes mondatokat. Pl.: *A borunk öt liter. A krumplink három mázsa. A kenyér kilója már száz forint. Egy forint százötven dollár. Az ABC ide száz lépés (ötszáz méter). A tanyától a város másfél óra.*

4.2. *A jelző az alany elsőrendű kötelező bővítője.* A birtokviszony kifejezősekor a nem elidegeníthető testrészeket és tulajdonságokat jelölő főneveket jelzőkkel használjuk. Vö.: **Fejed van. – De nehéz fejed van. *Annának lába és dereka van. – Annának hosszú lába és karcsú dereka van. Klárának írói tehetsége és szép hangja van. *Futás zúg a szélben. – Méneseknek nyargaló futása zúg a szélben.*

Névelőtlen főnevek számos esetben valamilyen típusú jelzővel szerepelhetnek alanyi funkcióban. Vö.: **Sapka ferde. – Két sapka/Feri sapkája ferde. *Víz partot mos. – Lassú víz partot mos.*

4.3. *Főnevek, amelyek bármely mondatrész funkciójában csak jelzővel szerepelhetnek.* A különböző időegységeket, időszakokat, időtartamokat, időjárást jelölő szavakat többnyire jelzővel kell használnunk. Vö.: **Idők járnak. – Zord idők járnak. Tegnap szép idő volt. Ma jó napom volt. Nehéz hetem (rossz évem) volt. Belátható időn belül/jó ideig nem gyógyulok meg. Péter ebben az évben két hónapig külföldön volt. Nehéz pillanatokat éltem át.*

5. *A jelzőt tartalmazó és jelző nélküli szintaktikai egységek tulajdonságai.* Komlósy szerint (i. m. 405) „a jelzőt tartalmazó egységek szintaktikai tulajdonságai semmiben sem térnek el a jelző nélküli főnevektől, illetve melléknevektől” (i. m. 405). Úgy tűnik, hogy a nyelvi tények nem igazolják ezt a nézetet. Először, a jelző nélküli és a jelzős szerkezetű mondatok (*Ez könyv. – Ez érdekes könyv*) az egyszerű mondatok két különböző típusát alkotják (az oroszban és a németben a jelző használatkor egyeztetési problémák is adódnak). Másodsor, a jelzős mondatok egy részét könnyen bővíthetjük fokhatározóval (*Ez nagyon/igen érdekes könyv*). Harmadszor, a jelzős szerkezetű mondatok átalakítási lehetőségei gazdagabbak. Vö.: *Ez érdekes könyv. – Ez a könyv érdekes. István király – István, a király.* Negyedszer, a mennyiségjelzőkkel a magyarban általában egyes számot használunk, s az ilyen alannyal az állítmány is egyes számba kerül. Vö.: *A diákok ott voltak az órán. – Valamennyi (minden, az összes) diák ott volt az órán. De: Petőfi összes költeményei újból megjelentek.* Ötödször, az országnevek közül csak a jelzős szerkezettel kifejezettek elé tesszünk névelőt: *az Egyesült Államok.* Hatodsor, a határozatlan csekély mennyiséget jelölő jelzős szerkezetek előtt határozatlan névelőt használunk. Vö.: *Hozzál vizet. – Hozzál egy kis vizet (egy csipetnyi sót). Hiba történt. – Egy kis hiba történt. Heted-*

szer, bizonyos szerkezetekben a jelzők sorrendjének jelentést megkülönböztető szerepe van. Vö.: *barna kalapos hölgy – kalapos barna hölgy – barna kalapos barna hölgy, fekete szemüveges férfi – szemüveges fekete férfi.*

IRODALOM

- Deme László 1971: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. Varga Györgyi 1977: A szószerkezetbokor vizsgálatáról, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- M. Korchmáros Valéria 1992: *Mondattan*, Deme László egyetemi előadásai alapján, második kiadás, Szeged, JATE Press.
- MMNyR. II. = Tompa József szerk. 1962: *A mai magyar nyelv rendszere: Leíró nyelvtan II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pei, Mario A.–Frank Gaynor 1980: *Dictionary of linguistics*, Totowa, New Jersey, Littlefield, Adams & Co.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Temesi Mihály–Rónai Béla–Vargha Károly 1955: *Anyanyelvünk*, szerk. Temesi Mihály, Budapest, Művelt Nép.